

УДК 82.09

ЦАРУК А. П.

ХУДОЖНЄ ОСМИСЛЕННЯ ВЛАДИ РЕЧЕЙ У РОМАНІ А. МОРОЗА «ЧЕТВЕРО НА ШЛЯХУ»

Досліджується художнє осмислення влади речей у романі А. Мороза «Четверо на шляху». Аналізується реляція «проблематика – конфлікт – характер» через деталь, образи, психологічну поетику. Розглядається синтез конфліктів зовнішньоподієвого і внутрішнього типу одного з головних персонажів твору.

Ключові слова: конфлікт, праця, дурень, соціум.

Роман «Четверо на шляху» приніс авторові звання лауреата Державної премії Української РСР імені Т. Г. Шевченка, під час вручення якої А. Мороз висловився лаконічно стосовно ідеї та головного конфлікту твору: «І залишається слово на сторожі людини, щоб не ставала вона добровільно рабом речей, передсудів і стереотипів» [8, 1]. Ідейно-композиційною особливістю роману є «бальзаківська» концентрація в ньому персонажів, уже знайомих читачеві з доробку автора, від чого твір, безумовно, не тільки виграє, приростаючи підтекстами, але й конденсує, як сказав би А. Мороз, кристалики срібла, збираючи «краплі сподіваного дощу». «Талант соціологічного мислення» автора роману [3, 3], «багатогранність і гостропроблемність твору, художню переконливість образів» [5, 2] відзначали поважні літературознавці й колеги: В. Дончик і М. Жулинський, П. Загребельний і Л. Новиченко, М. Наєнко і П. Кононенко. Земляки автора на читацькій конференції в Опішні (Полтавщина) визнали твір правдивим, авторську позицію – чесною: «...так, ми живемо на цій землі, ми боремося, щоб не обростала вона пліснявою міщанства» [2, 3].

В експозиції молодий інспектор карного розшуку Задерій (знайомий за повістю «Легке завдання») отримує нову справу – розслідувати в селі Верем'я, де головує Леонтій Петрович Горовий (повість «25 сторінок однієї любові»), причини смерті колгоспного тракториста Кармазина, у якого квартирував Лютий

(віртуальний персонаж повісті «Легке завдання», злісний аліментник у розшуку). Через двадцять років (таку первісну назву мав роман) [7, 47] знову зустрічаємося з дружиною Горового Мариною, донькою колишнього голови Гуркала Ліною, а також з Арсеном Одноралом (роман «Товариші»), щоб простежити саморозвиток художнього світу письменника.

У романі домінує моральна складова як соціально-виробничих конфліктів, так і внутрішніх. Схильність Задерія до романного опису карних справ стає у пригоді для органічної єдності композиції та змісту твору. Власне, зустрічі інспектора з колишнім близьким оточенням Кармазина зумовлюють розгортання подій у кількох площинах – у часі «дослідження» справи, ретроспекції відтворення життя загиблого і моделюванні психологічного часу помежів'я. Від розв'язки конфлікту («у своєму будинку на дверях повісився чоловік») [9, 252] – до каталізаторів самогубства і його зародження – звичайний, здавалося б, шлях, який, однак, сповнений живого пульсу людинознавства й палкого прагнення осягнути чинники людських драм. Оскільки в селі подекують про причетність до самогубства голови, Задерій починає розслідування зі спілкування з ним. У такий спосіб, образ Горового стає осердям у плетиві конфліктів, а його внутрішні монологи вносять у твір тональність сповіді, не притлумлюючи, однак, свіжість погляду інспектора на людей та обставини (Задерію випало бути в селі вперше). Осягнути й підсумувати сенс життя Кармазина та духовну складову («мені те, що поза хлібом чи над ним, видається присутнішим») [9, 263] – мета його приїзду. Зіставляючи світовідчуття цих та інших героїв, автор досягає стереоскопічного зображення людини і часу, довіряючи власні думки тим, хто йому імпонує, зокрема, Горовому: «І в душі у вас зараз робота, важливішої від якої для людини, може, й немає на світі» [9, 508].

Фрагментарність подачі фабульних подій нагадує сув'язь візерунків калейдоскопа, в якому годі розгледіти окреме скельце, не вилучивши його. Зовнішній бік конфлікту Горового з Кармазином оприявлено в короткому діалозі. Іван звертається до голови, бажаючи приробити на купівлю нової хати, а Горовий хоче з'ясувати, навіщо вона Кармазину. Очевидно, відповіддю («Хата, щоб

жити») тракторист лукавить, адже має будинок, куди ходить, як до музею, живучи тим часом у хліві. Тут же – найдорожчий у селі маєток на шість кімнат за нечувану на той час ціну. Сутність конфлікту – крах сподівань. Леонтій Петрович усе життя черпав натхнення в невсипущій працьовитості тракториста, зі звуком його трактора звіряв свій робочий день, намагався наслідувати й «хотів би населити Кармазинами якщо не весь світ, то хоча б своє село, свій колгосп» [9, 270]. Така ідеалізація пояснюється мотивацією до праці чоловіка, чий пріоритети активізувало помежів'я: один із п'яти повернувся з війни. І раптом через двадцять років виявляється, що він добровільно нівелює результати праці відгородженням од світу стінами кам'яниці. Чому втрачається суспільна мотивація праці, чому труд перетворюється на засіб задоволення інстинкту власника («Усяка річ розцвітала Кармазинові тільки тоді, коли ставала *своєю* бодай в уяві» [9, 312])?

Психологічні зміни в героєві простежено на рівні художньої деталі, яка, як це не парадоксально звучить, є відлунням соціалістичного принципу «найсуворішого і всенародного обліку та контролю за виробництвом та розподілом продуктів» [6, 184]: Кармазин підпорядкував своє життя облікові, виграючи на замовленні двох півпорцій борщу замість цілої, «уже не знати *для чого*, рахував скибки, одрізуючи від хлібини в обід... [...] й навіть кроки» [9, 346]. Черпак став його мірилом розподілу, число почало правити його життям, звужуючи світ до карбованця. Очевидно, суспільна непевність породила в ньому бажання убезпечити себе від залежності розподілу матеріальних благ «згори».

Складність осягнення духовного світу особистості простежується за зміною її емоційних станів, за сублімацією енергій, хитрою грою свідомості, рятуванням від головного за буденністю. Кармазинова творча енергія втілилась хіба що у вітражі нової веранди. Погляд на світ крізь райдугу вітража став поглядом навпаки, якщо порівняти з «бунінським» прийомом відкриття світу крізь вікно. Хіба не пародією на життя стало рабство його з дружиною біля речей: «Він віддавна любив охайність і порядок. Перевзувався й перевдягався в хліві, вмивався із умивальника біля літньої кухні, куди вирядив поратися Гольку ще за морозів, щоб не наносити в хату сміття. Так вимагала хата. І ночувати вони з

Голькою перебралися в хлів, так-сяк вихаявши закапелок, де раніше стояла корова» [9, 343]. Образ хати переміщується в центр життєвого простору Кармазина і підпорядковує собі його працю, думки, вчинки.

З придбанням машини Кармазин потрапляє в пастку страху втрати свого ілюзорного щастя: розбиті при першому ж виїзді, «Жигулі» так роз'ятрили йому душу, що слова інспектора про цінність життя сприйняв як блюзнірство: «Він (Кармазин. – А. Ц.) злостився на своє невинне тіло, що залишилося майже неушкодженим і тепер, ніби порожнє відро з водою, наповнювалося нетілесною мукою» [9, 350]. Межова ситуація не викресала в Кармазинові хоча б іскру трансцендентного осяяння – лишився сліпим і глухим до весняного світу, сторожким до людських очей, ніби вони винні в його нещасті. Прагнучи чогось особливого, Кармазин хапається за інформацію про продаж кам'яниці Гуркала. Зерня ілюзорного щастя в новому будинку, потрапивши в душу тракториста-працелюба, мов омела, живиться його енергією, паразитує на його планах.

Будинок перетворюється на об'єкт стереобачення: Кармазина зачарувала добротність будівлі й те, що «йому заспівали двері» [9, 414], а «Горовому здавалось, що з хати, з-поза отих дубових хрестів на вікнах, весь довколишній світ мав виглядати старим, забутим цвинтарем» [9, 269]. Будинок стає уособленням полювання матеріального за живою душею («Чорні хрести рам ішли за ним (Кармазином. – А. Ц.) назирці») [9, 404], пророкуючи драму.

Духовне виродження Кармазина простежується в уявному загостренні слуху – насправді він нічого не хоче помічати, окрім нової власності, яка звуками дверей замінила гучання світу, «так мають співати струни сонячного променя над полем. [...] Може, так пшеничне зерно росте, цвіте, гойдається на вітрі в стеблі» [9, 417]. Протиставлення сакральних понять єдиній матеріальній речі – виражальний прийом звуження світу до предмета володіння, «зацикленість» життєдіяльності на ньому. Поетапно зображуючи знедуховлення людини, прозаїк фактично готує підґрунтя для психологічної концепції особистості Х. Томе, за якою купівля Кармазином будинку Гуркала – це вибір, зроблений на перехресті

загальнопсихологічної системи пристосування, що формується в ранньому дитинстві, та ситуаційно-специфічної реакції на проблему [1, 9].

Зліпком присутнього в тому чи іншому характері є прізвиська, що їх А. Мороз, як це водилося на селі, часто дає героям, зриваючи з них машкару. Образи стають утіленням алегорій: Горовий – гора, Любуся – люба, Соловей – співучий тощо. Дружина Кармазина прозвана Голькою, очевидно, за те, що сердита й гостра, мов голка. Із прізвиськом Барани (так кличуть Кармазинів) до роману входить тема дурнів і неусвідомлений ними конфлікт, якими мали бути і якими стали («тварина не може бути дурна, вона така, як їй належить бути, якою створила її природа. Дурна буває тільки людина, що сама себе творить, отже, якоюсь мірою ніби й може бути винувата за себе – навчилась чи не навчилась розуму») [9, 272]. Голька виявилась несправжньою передовою дояркою, оскільки, виокремлена колишнім головою в передовики за рахунок приписування надоїв, продовжує шукати нечесних шляхів вивищення над іншими вже сама, розбавляючи молоко водою. Розбещена Гуркаловою формулою окомилування, вона за цифрою не хоче бачити суті власного вчинку. «Мітинг» на фермі, коли Горовий став свідком, як Гольку ледь не побили, кинув тінь сумніву щодо цінностей у сім'ї Кармазинів. Та хіба міг мати ницу мотивацію до праці чоловік, для якого «робота над власний порізаний палець» [9, 276]?

Авторові вдалося побачити світ через світовідчуття героїв. Блиск меблів, туго накрохмалена білизна, стерильна чистота – деталі, що відкривають читачеві зовнішній бік буття Гольки у світі. Її внутрішня сутність перебуває у стані конфлікту з ним, що виявляється то в «ненависливому» погляді, то в страху, зраженому тремтінням «зібраних на шворочку її уст» [9, 257], то в лайці й прокляттях. Хтозна, чи ділився з нею чоловік своєю філософською сентенцією, виснуваною з несподіваної смерті доньки Горового: «При речах, мабуть, чи легше, чи безпечніше, ніж при дітях» [9, 402]. Та за втечею у працю й культом речей Задерій розгледів Гольчину духовну порожнечу. Її «неприхована» війна з Горовим – оприявлення внутрішнього конфлікту зі світом людини, яка ніколи не помічає зоряного неба.

Паралельно лінії Кармазин / будинок розвивається тема одухотвореної праці над утіленням архітектурного задуму Тесленка – «Надії», що набуває звучання пісні, творить дивовижну гармонію павільйону з садом. У художньому просторі обидва будинки – Кармазинів і «Надія» – розміщені поряд як утілення єдності і боротьби протилежностей. Тесленко віддає витвір своєї фантазії на суспільне благо – для художньої студії, школи: «Я не збирав грошей, але я цей будинок років п'ятнадцять бачу й будую уві сні. Можна сказати, цей будинок те саме, що я чи моє власне ім'я» [9, 423]. Тимчасом як «Надія» перетворилась у проект комплексного соціального і культурного розвитку села, Кармазин радість від нового будинку відчуває неповно, не маючи з ким її розділити. Від випадкових п'яничок, запрошених на новосілля, він несподівано для себе знову чує питання Горового: для чого? Просте питання, на яке Кармазин не годен відповісти, стає, за влучним висловом А. Погрібного, «зернятком конфліктного заряду» [10, 90].

Неприйняття Горовим способу життя Кармазина на рівні підсвідомого творить єдність колишнього власника будинку і нинішнього. Відбувається містифікація самого місця, де «росте щось, збирається до купи й постає проти Надії лице в лице» [9, 445]. Ситуація порушення гармонії створює колізію, усвідомлення якої Горовим відчувається як конфлікт-протистояння. Сакральній тиші, «засіяній» дітьми з квітами й Одноралом при закладенні фундаменту «Надії», опозиційно змодельований епізод смаління свині на подвір'ї Кармазина. Приказка, мимохідь кинута Горовим нібито в конкретно-буденному значенні («Тоді свиня гляне на небо, як будуть смалити» [9, 445]), перетворюється на метафору життя Кармазина. Горовий мимохить пророкує поразку Кармазина в його конфлікті цінностей. Хоча це і його поразка – осягнення гасла «нагодувати світ» як духовної окраденості.

Гіперболізацію Кармазином можливості втрати будинку – нового об'єкта щастя – спостерігаємо в умовних конфліктах, створених хворобливою уявою. Це картина нібито нападу «Жигулями» агронома на маєток, що призвело до неадекватної поведінки Кармазина. Або приступ агресії на нового загарбника

життєвого простору – нахабної синьо-зеленої мухи. Нарешті, запах соснової стружки, що асоціюється з похороном. Це ланцюжок візуально-експресивних образів, що символізують «тиск обставин» на героя. Нагнітання страху вивершується «переродженням» дверей: з улюбленого об'єкта вони стають джерелом ворожості, штовхаючи хазяїна, мов жива істота. Хвороблива нервозність Кармазина виявляється й у сприйнятті речей як продовженні себе: йому болить, що уявні квартиранти «байдуже ступають ногами на його підлогу, на частку його душі» [9, 500].

Кармазин і Лютий – далекі й подібні, оскільки мають однаковий діагноз – втрату життєвих орієнтирів. Взявши Лютого на квартиру, Кармазин тішиться, що буде з ким поговорити, тому що ні дітей, ані друзів не має. Уперше письменник зіштовхнув у конфлікті-дискусії тих, хто загубив мету. Кожен з них відстоює правильність власного шляху, відверто вказуючи опонентові на аморальність його вибору. Гранична відвертість у викритті досягається емоційно забарвленою образністю, навіть уживанням вульгаризмів. Утім, у кульмінації суперечки («Я – жук-гноювик, а ти черв'як, той, що в яблуці» [9, 501]) Кармазин, розвінчуючи споживацьку сутність прагнень свого опонента (спіткнувся по «бабській лінії»), очевидно, викрикує усвідомлену врешті-решт неможливість віднайти власну втрачену гармонію. «Зоряний час» мрії Кармазина гасне, завершуючись некрозом душі власника будинку. Як і його дружина, Кармазин став жертвою новітнього «ідіотизму сільського життя».

В оцінюванні складної взаємодії матеріального й духовного в людині Горовий приймає константи соціуму, тим самим весь тягар відповідальності за практичне життя особи покладається на неї саму. Та чи правомірно в конфлікті звинувачувати лише одну сторону? Чи могло суспільство запропонувати Кармазинові модель, куди вкласти чесно зароблені гроші? І чому сільська еліта, до якої належав Гуркало, могла собі дозволити хороми, не боячись осуду сільської спільноти, а тракторист, працюючи зрання до смерку, не міг? Тим більше, що будинок здавна був центром світобудови сільської родини. Моральні критерії соціуму, як бачимо, мають вибіркочну дію. Варто нагадати епізод,

пов'язаний з розкуркуленням батька Кармазина, коли той шукав співчуття в односельців, а наштовхнувся на байдужість. Критерії соціуму розійшлися з критеріями особи. Чи не просіював Кармазин на решеті спогадів власні надбання, усвідомлюючи, що і його матеріальним здобуткам потенційно загрожує можливість втрати? Що призвело до самогубства героя? Відсутність позитивного оцінювання його вчинку Горовим, пияками на новосіллі, Лютим? Чи все-таки слід позбавити презумпції невинності систему з чинними законами? Хіба відчуття безмежної самотності не є результатом драми відчуження людини від світу, перетворювачем якого вона є? Потвердження й узагальнення цього феномену знаходимо в поезії В. Симоненка «Злодій»: «Важко йому із домашніми мріями / Враз осягнуть парадокси доби» [11, 108], яка проголошувала метою поступу всебічний розвиток особистості, а насправді позбавляла людину не лише приватної власності, але й віри і надії на справедливість. Чи міг письменник забезпечити свого героя від догм соціалізму – питання риторичне. Місія митця – розбудити спільноту для дискусії: «Хто обікрав, обскуб його душу? / Хто його совісті руки зв'язав?» [11, 109].

Паростки влади речей, простежені А. Морозом в образах Люборака (повість «Троє і одна»), Амікуса і Ліди (роман «Товариші»), виявилися настільки живучими, настільки навчилися маскуватися, вкоренившись у радянську дійсність, що зумовили необхідність розроблення нових підходів до важливого конфлікту людини і часу в романі «Четверо на шляху» у «спосіб поєднання протилежних елементів образу» [10, 180], що, як і параболічність та конфлікт умовного типу, підсилило енергію конфлікту.

ЛІТЕРАТУРА

1. Анцыферова Л. И. Психология повседневности: жизненный мир личности и «техники» ее бытия / Л. И. Анцыферова // Психологический журнал. — 1993. — №2. — С. 3—16.
2. Герои живут рядом // Правда Украины. — 1982. — 16 февраля. — С. 3.

3. Дончик В. Багатомірність / Віталій Дончик // Літ. Україна. — 1982. — 28 січня. — С. 3.
4. Казидуб М. У фокусі дослідження — сучасність : Книги наших земляків / Михайло Казидуб // Зоря Полтавщини. — 1982. — 21 квітня. — С. 4.
5. Лауреати Державної премії Української РСР ім. Т. Г. Шевченка: Розмова кор. РАТАУ з головою Комітету по держ. преміях УРСР ім. Т. Г. Шевченка в галузі л-ри, журналістики, мистецтва і архітектури П. Загребельним // Літ. Україна. — 1982. — 11 березня. — С. 2.
6. Ленин В. И. Очередные задачи Советской власти // Ленин В. И. Полное собрание сочинений / В. И. Ленин. — 5 изд. — М. : Политиздат, 1976. — Т. 36. — 1976. — С. 165—208.
7. Марко В. П. Анатолій Мороз : Нарис творчості / В. П. Марко. — К. : Рад. письменник. — 1988. — 207 с.
8. Мороз А. Він буде з нами вічно / Анатолій Мороз // Літ. Україна. — 1982. — 11 березня. — С. 1.
9. Мороз А. Четверо на шляху : роман // Твори : в 3 т. / Анатолій Мороз. — К. : Дніпро, 1987. — Т. 2. — 1987. — С. 249—519.
10. Погрибный А. Г. Художественный конфликт и развитие современной советской прозы / А. Г. Погрибный. — К. : Вища шк., 1981. — 200 с.
11. Симоненко В. На схрещених мечях : вибрані твори / Василь Симоненко. — К. : Пульсари, 2004. — 384 с.

ЦАРУК А. П.

ХУДОЖЕСТВЕННОЕ ОСМЫСЛЕНИЕ ВЕЩИЗМА В РОМАНЕ А. МОРОЗА «ЧЕТВЕРО В ПУТИ»

Исследуется художественное осмысление вещизма в романе А. Мороза «Четверо в пути». Анализируется реляция «проблематика – конфликт – характер» через деталь, образы, психологическую поэтику. Рассматривается синтез конфликтов внешнесобытийного и внутреннего типа одного из главных персонажей произведения.

Ключевые слова: конфликт, работа, дурак, социум.

TSARUK A.

**ART APPREHENSION OF THINGS POWER
IN THE NOVEL «FOUR IN A WAY» BY A. MOROZ**

In the novel «Four in a way» by A. Moroz art apprehension of things power is investigated. The correlation of «issues in focus – conflict – character» is analyzed through a detail, image and psychological poetics. Conflict synthesis of external eventful and internal type in one of the main characters of work is considered.

Key words: conflict, work, fool, society.

Стаття надійшла до редколегії 11.06.2013 р.